नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत **विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर** ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या **युगवाणी** ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून विदर्भ साहित्य संघाद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

११६०

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

अनुक्रमणिका

कविता
माझ्या श्री कृष्णाची भेट ....

तीन कविता ....

१. राधा
२. थेंब
३. वाट

महाभारतासंबंधी नवी शोध स्थळे ....

भीष्म विवाहीतच होते ....

विचारांचे विश्व ‘साक्षी’ ....

पु. य. ....

काटा ....

संपादकीय ....

संघवार्ता ....

परीक्षांचा निकाल ....

साभार पोच ......

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
मकर संक्रांत, १९२३
विदर्भ साहित्य संघ

विदर्भ साहित्य संघाचें मुखपत्र

संपादक :
पुरुषोत्तम यशवंत देशपांडे

युगवाणी

वर्ष १४] [अंक १०

कला : जीवन : समीक्षा

जानेवारी १९६०

कविता

माझ्या श्रीकृष्णाची भेट

विमलाबाई देशपांडे

सत्यभामेच्या अंगणी
बहरला परिजात
दूध केशराची वर्षा
रुक्मिणीच्या अंगणात

श्रीकृष्णाने दिले रोप
भक्तिभावे घाली पाणी
पाही रोपाचा विकास
भामा उत्कंठित मनी

आषाढांचे कृष्णमेघ
वेगे बरसू लागले
पारिजताचे तो अंग
रोमांचांनी बहरले

बहरल्या पानोपानी
दूधकळ्या सुकुमार
स्वर्गसुमे वेचण्यास
सत्यभामा हो अधीर

झाला अमृत वर्षाव
नभी फाकता प्रभात
परी रुक्मिणी–अंगणी
भामा कष्टली मनात

गंगायमुना भेटल्या
मानसातल्या सिंधूला
तिथे फुले इथे मात्र
प्रलयकाल वाटला

प्रलयाच्या अंतातुनी
सत्यभामेच्या मनात
नवे जग साकारले
भरे त्यात नवा अर्थ

'अंगणीच्या परिजाता
स्वर्गीच्या रे कल्पवृक्षा
सोडे कुठेहि बहर
गंधे भरी दशदिशा

दप्तरी संदर्भ ग्रंथ
36323
दाखल नोंद क्रमांक
दिनांक 11·2·98

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

मागेपुढे काळामध्ये
साऱ्या विश्वात ओसंड
तुझा अमृत बहर
मला त्यातच आनंद

मला नको तुझे फूल
पाणी राहीन घालीत
अरे परिजाता तूच
माझ्या श्रीकृष्णाची भेट !

* *

तीन कविता

बाबा मोहोड

१ राधा

नाही संपायची राधे
इतक्यांत काळी रात
किती ठेवशील उभा
कृष्ण बाहेर दारांत

२ थेंब

खरेच असतो नित्य रिकामा
मनांत नसते माझ्या काही
तुझ्या स्मृतीचा थेंब परंतू
भिजवायची करतो घाई ?

३ वाट

दारावरची वाट चिमुकली
अशीच फुलविल निशिगंधाला
वंचित राहिल सदैव पण ती
तुझ्या रेशमी पद-स्पर्शाला !

* *

‘ गाई पाण्यावरी आल्या ’

पु. य. देशपांडे

गाई पाण्यावरी आल्या
पाणावले माझे डोळे
काय नाते त्यांचे माझे
अजूनहि न आकळे

पैलतीरावर गाई
ऐलतीरी माझा वास
मधे नदीचा प्रवाह
उमाळा ये हृदयास

आल्या रानावनांतून
तहानेने व्याकूळल्या
पान्हावली गंगामाई
स्तनपानी तृप्त झाल्या

आणि मग कानी आले
हंबरणे वासरांचे
तहानेने व्याकूळले
नाते मायलेकरांचे

गाई गेल्या गोठ्यावरी
अंधारल्या साऱ्या दिशा
नदी वाहते प्रशांत
तिला कशाची न आशा

आणि पुन्हा ओलावले
माझे मन माझे डोळे
देवा, असेच राहू दे
नदीवाणी पाणावले.

卐

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

महाभारतासंबंधी नवी शोधस्थळे

डॉ. रा. ग. हर्षे, (डी. लिट्.–पॅरिस)

महाभारताची चिकित्सक आवृत्ति भांडारकर प्राच्यविद्यासंशोधन मंदिरामार्फत प्रसिद्ध होत असल्याने संस्कृत साहित्यात समाविष्ट असलेला हस्तलिखितातील कथाभाग त्या आवृत्तीत समाविष्ट झालेला असेल, असे गृहीत धरण्यास हरकत नाही. परंतु या आवृत्तीत संगृहीत न केली गेलेली कांही माहिती कित्येक वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेलीं पुष्कळांच्या दृष्टीपुढे नसेल, अशा समजुतीने आस्थेवाईक अभ्यासकांचे तिकडे लक्ष वेधावेसे वाटते.

युरोपात अठराव्या शतकात होऊन गेलेला प्रसिद्ध फ्रेंच पंडित सिल्व्हेऽस्त्र द सासी (Sylvestre de Sacy) याने फ्रेंच बादशहाच्या शाही ग्रंथालयातील प्राच्य हस्तलिखितांचा सविस्तर परामर्श "Notices et Extraits" या सदराखाली 'Academie des Belles Lettres et des Inscriptions' (आकादेमी दे बेल्ल लेत्र ए देझँस्क्रीप्स्यों) या संस्थेच्या इतिवृत्तात प्रसिद्ध केला असून तीस ते चाळीस खंडांत ते लेख विखुरले आहेत. माहितीच्या दृष्टीने ते महत्त्वाचे असून अत्यंत उद्‌बोधक आहेत. हिब्रू, सीरिआक, आर्मेनियन, पर्शियन, अरेबिक इत्यादि भिन्न भिन्न भाषातील अनेक हस्तलिखितांचे चिकित्सक व सोदाहरण विवेचन त्यात् सापडते. त्यातील काही हिंदुस्थानच्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त आहेत.

सहजगत्या 'मुज्मल–ऊत-तवारीख' (Mūjmal-ūt-tawārikh) या प्रसिद्ध पर्शियन इतिहास ग्रंथांत घेतलेला एक उतारा रेनो (Renaud) या फ्रेंच पंडिताने पर्शियन मूळ व त्याचे फ्रेंच भाषांतर अशा स्वरूपात दिलेला माझ्या दृष्टीस पडला. त्यात कौरवपांडवांची कथा आली असून ती मुज्मल उत्तवारीख कर्त्याने दुसऱ्या एका पर्शियन ग्रंथातून **जशीच्या तशी** उद्धृत केली असल्याचे म्हटले आहे. तो दुसरा ग्रंथ एका अरबी ग्रंथाचे भाषांतर असून तो अरबी ग्रंथहि एका संस्कृत ग्रंथाचे भाषांतर असल्याची माहिती त्याने दिली आहे. तो संस्कृत ग्रंथ "राजशिक्षा" किंवा तत्सदृश एकादा ऐतिहासिक ग्रंथ असावा असे त्याचे अनुमान आहे. मूळ संस्कृत ग्रंथ व त्याचे अरबी भाषांतर नष्ट झाले, परंतु ज्या

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

पर्शियन ग्रंथातून मुज्मल उत्तवारीख़कारानें हा उतारा घेतला आहे तो ग्रंथ जूरदान (Jourdan) च्या शेखाच्या संग्रही आहे असे हा ग्रंथकार म्हणतो.

याने पांडवांच्या उत्पत्तिकथेबद्दल आश्चर्य व्यक्त करून मोठ्या साक्षेपाने ती कथा जशीच्या तशी नमूद केली आहे व त्याच्या या उताऱ्यात कौरवांच्या अन्तापर्यंतचा कथाभाग थोडक्यांत आला आहे. या उताऱ्यातील सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मूळ संस्कृतावर आधारलेली सिंधु देशाच्या वसाहतीसंबंधीची माहिती होय.

सिंधुदेशातील वसाहत

सिंधुदेशात पूर्वी मद्र व जाट लोक रहात असत. मद्र लोक बाल्हीक देशात (आझर बैजान मधील वल्ख–Balkh च्या आसपास) राहणारे. पंडुराजा दिग्विजय करीत असता तिकडे गेला होता व त्याची दुसरी पत्नी माद्री ही त्या देशात राहणारी होती. तिला महाभारतात बाल्हीकी म्हटले आहे. तिकडील रिवाजाप्रमाणे वरीचशी धनदौलत तिच्या पित्यास देऊन ही कन्या पंडुराजाने मिळविली अशी कथा आहे. हे मद्र लोक म्हणजे ज्यांना ग्रीकमध्ये मदोई (Madoi) किंवा इंग्रजीत Medes म्हणतात तेच होत. मंद, मन्दार्य, मान, मान्य या शब्दांनी यांचा उल्लेख वैदिक काळापासून आढळतो. त्यांचे मूळचे ठिकाण वान सरोवराच्या (Lake Van) वायव्येस व कॉकेशस पर्वताच्या दक्षिणेस आहे. त्याला 'मान (Mān)' म्हणतात. मान, मान्य, मन्दार्य, मान्दार्य इत्यादि नावे अगस्ति ऋषि व त्यांचे वंशज यांना दिलेली आहेत. तेच हे मंद किंवा मद्र लोक व त्यांची प्राचीन वसाहत सांप्रतच्या आझरबैजान या इराणच्या वायव्य सरहद्द प्रांतात होती. तेथून ते सर्वत्र पसरले. भारतीय युद्धाच्या का: कांही मद्र लोक सिंधु देशात राहून व्यापारधंदा करीत.

जाट लोक आपण शंकराच्या जटेपासून उत्पन्न झालो अशी दंतकथा सांगतात. यावरून कदाचित् ते मूळचे शिवपूजक असण्याचा संभव आहे. पण सिंधु देशातील हे जाट शेती, मच्छीमारी वगैरेवर उपजीविका करणारे लोक होते. या दोन प्रमुख जमातीत पिढ्यान् पिढ्या वैर होते व वारंवार यांची प्राणघातक युद्धे होत आणि उभयपक्षी मोठा मनुष्यसंहार होत असे. भारतीय युद्धापूर्वी या जमातीतील समंजस लोक एकत्र येऊन त्यांनी असे ठरविले की ज्या अर्थी आपल्यापैकी कोणीहि दुसऱ्या जमातीचे आधिपत्य स्वीकारणे शक्य नाही, त्याअर्थी आपण उभयतांनी मिळून हस्तिनापूरचे सम्राट धृतराष्ट्र यांच्याकडे एक प्रतिनिधि मंडळ पाठवून उभय जमातीवर राज्य करण्यासाठी एक राजा पाठविण्याबद्दल त्यांना विनंती करावी. त्याप्रमाणे प्रतिनिधिमंडळ जाताच धृतराष्ट्राने

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

आपला जामात जयद्रथ यास सिंधुदेशचा राजा म्हणून पाठविण्याचे ठरविले व जयद्रथ आणि त्याची सुविद्य पत्नी दुःशला ही सिंधु देशात रवाना झाली.

या माहितीवरून ही गोष्ट स्पष्ट आहे की जयद्रथ हा सिंधुदेशचा वंशपरंपरागत राजा नव्हता. महाभारतात त्याच्या वडिलांचे नाव वृद्धक्षत्र असे दिले असून मुलास राज्य देऊन तो स्यमंतपंचकाच्या बाहेरच्या वनात तपश्चर्या करीत असता त्याच्या मांडीवर जयद्रथाचे शिर पडून त्याच्याकडूनच ते जमिनीवर पडल्यामुळे त्याच्याच शापोक्तीने त्याचे स्वतःचे शिर शतदा विदीर्ण झाले, अशी कथा द्रोणपर्वात आली आहे. वृद्धक्षत्रासंबंधी विशेष माहिती महाभारतात वा अन्यत्र फारशी आढळत नाही. पण वनपर्वात जयद्रथाला सिंधु, सौवीर व शिबि देशांचा राजा म्हटले आहे. क्षत्रापासून त्याला पैतृक राज्य असल्याचे म्हटले आहे. त्यावरून कदाचित् हा सौवीर व शिबि देशाचा राजा असण्याचा संभव आहे. ज्या अर्थी धृतराष्ट्राने आपली मुलगी त्यास दिली त्याअर्थी शिबिसौवीर राज्य बरेच महत्त्वाचे असले पाहिजे. औशीनर शिबि याच्या सुवीर, कैकेय व मद्र या तीन पुत्रावरून सौवीर, कैकेय व मद्रक ही तीन राज्ये झाली असली पाहिजेत. सिंधुदेशाच्या उत्तरेस शिबि, त्याला लागून सौवीर व शिबीच्या उत्तरेस कैकेय असे देश भारतकाळी होते. अर्थात् मद्र व जाट यांच्या झगडयांत मद्रांचा संबंधी राजा निवडला जावा व जयद्रथानेहि आपल्या देशास लागून असलेल्या प्रदेशाचे अधिराज्य आनंदाने मान्य करावे हे स्वाभाविक आहे. महाभारतात नसलेल्या या गोष्टीचे महत्त्व विशेष असून जयद्रथासंबंधी वर दिलेली राज्यविषयक माहिती नव्याने सांगता येते.

दुःशला–एक थोर विदुषी

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे दुःशला ही एक अत्यंत थोर विदुषी होती व मोठमोठ्या पंडितांनीहि तिच्यापुढे आपली मान खाली घालावी अशी तिची योग्यता होती, असे त्यात म्हटले आहे. ती जेव्हा जयद्रथाबरोबर सिंधुदेशांत आली तेव्हा तेथील संस्कारशून्य वैश्य आणि शेतकरी—शूद्र लोकांचा समाज पाहून तिची मोठी निराशा झाली. केवळ समुद्र व नदीच्या तीरावर हे लोक राहत. बाकीचा देश उजाड होता. म्हणून तिने या देशाच्या वसाहतीसंबंधी एक सविस्तर योजना तयार केली व आपला भाऊ दुर्योधन यास या देशात वसाहत करण्यासाठी मिळतील तेवढी ब्राह्मणकुटुंबे पाठवून देण्याबद्दल सविस्तर पत्र लिहिले. (त्या पत्राचा केवळ सारांश तवारीखकाराने दिला आहे.) त्याप्रमाणे दुर्योधनाने देशोदेशी दूत पाठवून व जाहीरनामे लावून सुमारे ३०,००० ब्राह्मणकुटुंबें सिंधुदेशांत पाठविली व दुःशलेने त्यांचे स्वागत करून ठिकठिकाणी त्यांना पाठवून दिले.

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

अशा रीतीने देशात धर्म, संस्कृति व शिक्षण यांची व्यवस्था लावून देश भरभराटीस आणला. त्यानंतर तो ग्रंथकार म्हणतो की सिंधुदेशच्या या वसाहतीची सविस्तर माहिती मूळ पर्शियन ग्रंथात दिली आहे ती अनवश्यक म्हणून मी येथे देत नाही !'! हें वाचून या अपूर्व माहितीला मुकल्याबद्दल मनाला अत्यंत खेद होतो. ही माहिती उपलब्ध असती तर सिंधुदेशच्या प्राचीन इतिहासावर केवढा प्रकाश पडला असता त्याची कल्पना केलेली बरी !

मोहेन जो दडोची संस्कृति

या माहितीवरून हे स्पष्ट आहे की सिंधुदेशचा सांस्कृतिक इतिहास भारतीय युद्धाच्या किंचित् आधीपासून सुरू होतो व मोहेन जो दडोची संस्कृति भारतीय युद्धानंतरची ठरते. भारतीय युद्धाचा काळ खि. पू. ११०० पर्यंत खाली ओढणारांची या नवीन माहितीमुळे पंचाईत होणारी आहे. कारण सर मॉर्टिमर व्हीलर मोहेन जो दडोच्या संस्कृतीस खि. पू. १५०० च्या सुमाराची असे म्हणतात. सिंधुदेशच्या वसाहतीसंबंधाची सविस्तर माहिती जूरदान (Jourdan) च्या शेखच्या संग्रहालयात असलेल्या मूळ अरबी ग्रंथाच्या पर्शियन भाषान्तरात मिळण्यासारखी आहे. तो ग्रंथ मिळविण्याची खटपट भारत सरकारने करण्याचे मनावर घेतल्यास सिंधुदेशच्या प्राचीन इतिहासाची यथार्थ कल्पना येऊ शकेल. हा ग्रंथ सुमारे तीनशे वर्षापूर्वीच लिहिला गेला असल्याने अधिक शोध केल्यास तो मिळण्याची विशेष शक्यता आहे. पण आमच्या सरकारला या फालतु गोष्टींकडे लक्ष देण्यास वेळ आहे कुठे ?

गांधारीची शोककथा

आणखी एक महत्त्वाची पण महाभारतात नसलेली गोष्ट या ग्रंथात आहे, ती अशी. गांधारीच्या शंभरहि पुत्रांचा भारतीय युद्धांत वध झाल्याने पुत्रशोकाने तिला वेड लागले. त्या वेडाच्या भरात सर्व मुलांची प्रेते एकावर एक रचून त्यावर ती बसून राहिली. त्यांना अग्नि देण्यासाठी ती त्या प्रेतराशीवरून खाली उतरेना. सर्वांनी तिची समजूत करण्याचा प्रयत्न केला, पण व्यर्थ ! अखेर बलरामाने तिची निर्भर्त्सना केली तेव्हा त्याच्या सांगण्यावरून ती खाली उतरली व नंतर त्या प्रेतांना अग्निसंस्कार देण्यांत आला. ही गोष्ट अन्यत्र कोठे आली आहे की काय हे मला माहित नाही. परंतु नवरस नारायणाच्या शल्यपर्वात ही कथा सविस्तर दिली आहे. (प्रसंग १४, ओव्या १७७१ ते १८१३).

नवरस नारायणाच्या शल्यपर्वाची शक १६४५ ची पोथी मजपाशी उतरलेली आहे, त्यावरून नवरस नारायणाचा काळ व मूज्मल ऊत्तवारीखकाराचा

(पुढील मजकूर पान २६२ वर)

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

भीष्म विवाहितच होते

पं. सीतारामशास्त्री कुरुंदकर

'युगवाणी'च्या दीपावलि विशेषांकातील माझ्या या विषयावरील लेखाला म. म. डॉ. वा. वि. मिराशी यांनी उत्तरादाखला एक लेख 'युगवाणी'च्या गेल्या अंकात (डिसेंबर) लिहिला आहे. या विषयाचे महत्त्व पटून डॉ. मिराशी यांनी हा लेख लिहिण्याचे परिश्रम घेतले आणि 'भीष्म अविवाहितच असले पाहिजेत' अशा निष्कर्षाला पोषक होऊ शकणारी माहिती दिली, यावद्दल माझ्याप्रमाणेच 'युगवाणी'चे वाचकहि त्यांना धन्यवाद देतील, यात शंका नाही.

महाभारताची अधिकृत प्रत

डॉ. मिराशींनी महाभारताची कोणती प्रत अधिकृत धरावयाची यावाबत जो मुद्दा उपस्थित केला आहे आणि पुण्याच्या भांडारकर मंडळाने परिश्रमपूर्वक तयार केलेली आवृत्तिच ग्राह्य मानणे कसे युक्त आहे, असा जो आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे, त्यावावत मला एवढेच म्हणावयाचे आहे की भांडारकर–मंडळाने तयार केलेली महाभारची आवृत्तीहि सर्व विद्वानांना, आणि विशेषतः वैदिक सनातन परंपरेतील विद्वानांना सर्वस्वी निर्दोष वाटेल, असे म्हणता येत नाही. पण हा एक स्वतंत्र वादाचा मुद्दा आहे. तो तूर्त बाजूला ठेवून आणि भांडारकर–मंडळकृत प्रतच अधिकृत मानून काय निष्पन्न होते, तेच आपण पाहू या.

या प्रतीला अनुसरल्यास उभयपक्षी मान्य असे खाली दिलेले श्लोकच हा वाद निर्णायक स्वरूपात निकालात काढण्यास पुरेसे होतात :

भीष्मप्रतिज्ञा

(१) राज्यं तावत् पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिपाः ।
अपत्यहेतोरपि च करिष्येऽद्य विनिश्चयम् ॥

(२) अद्यप्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥

* * *

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

सत्यवतीची वाक्ये

(३) राज्ये चैवाभिषिच्यस्व भारताननुशाधि च ।
दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ।।

श्रीकृष्णाचे वचन

(४) 'स एष भीष्मः कुरुवंश केतुर्येनाहृतास्त्रिशतं वाजिमेधाः'

भीष्मप्रतिज्ञेचा अर्थ

वर दिलेले पहिले दोन श्लोक हेच 'भीष्मप्रतिज्ञा' या नावाने प्रसिद्ध आहेत. दाशाला भीष्माच्या संभाव्य अपत्याची भीति वाटत होती. या भीतीचे निवारण करण्यासाठीच भीष्मानी ही प्रतिज्ञा केलेली आहे. भीष्माने राज्यत्यागाबाबत आधीच प्रतिज्ञा केली होती. दाशाचा भीष्मांच्या वचनावर पूर्ण विश्वास होता. पण भीष्माला मूल झाल्यास ते मूल (अपत्य) भीष्माच्या प्रतिज्ञेने बांधले जाणार नाही म्हणून, 'तुझ्या संभाव्य अपत्याची मला भीति वाटते,' असे दाश म्हणाला होता. या भीतीच्या निवारणार्थच भीष्माने जी प्रतिज्ञा केली तीच भीष्मप्रतिज्ञा म्हणून प्रसिद्ध झाली. ही भीष्मप्रतिज्ञा म्हणजे वर दिलेले पहिले दोन श्लोक.

या दोन श्लोकावरून भीष्माला अपत्य होण्याचा संभव होता हे सिद्ध आहे. या अपत्यसंभवाबाबत दोनच पर्याय कल्पिता येतात. एकतर भीष्म त्या वेळी अविवाहित असावेत, अथवा ते त्या वेळी विवाहित असावेत. ते अविवाहित असते तर 'मी आयुष्यभर विवाहच करणार नाही' असेच त्यांच्या प्रतिज्ञेचे स्वरूप राहिले असते. अविवाहित भीष्माला 'अपत्यहेतोरपि च' असे शब्द आपल्या प्रतिज्ञेत घालण्याचे काहीच कारण नव्हते. त्याचप्रमाणे 'अद्यप्रभृति' हे शब्दहि भीष्मप्रतिज्ञेत येण्याचे कारण नव्हते. "माझ्यापासून होणाऱ्या अपत्याची तुला भीति वाटते ना ? तर, हे दाश, ही बघ माझी प्रतिज्ञा. 'आजपासून माझे ब्रह्मचर्य सतत चालू राहील. आणि त्यामुळे मी निपुत्रिक राहिलो तरी स्वर्गात (दिवि) मला अक्षय लोक प्राप्त होतील."

या प्रतिज्ञेचे स्वरूपच असे आहे की, त्यावरून भीष्म त्या वेळी विवाहित असलेच पाहिजेत, हेच सिद्ध होते.

पूर्वाचार्यांनी केलेला अर्थ

पूर्वाचार्यांनीहि या भीष्मप्रतिज्ञेचा, भीष्म त्या वेळी विवाहित होते, असाच अर्थ केला आहे.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

आचार्य कुमारिल भट्टांचा ‘तंत्रवार्तिक’ नावाचा सुप्रसिद्ध ग्रंथ आहे. त्यात भीष्मांनी अश्वमेध यज्ञ केले होते ही गोष्ट, भीष्मपर्वातील, ‘स एष भीष्मः कुरुवंशकेतुर्येनाहृतास्त्रिशतं वाजिमेधाः’ हे श्रीकृष्णाच्या तोंडचे वचन प्रमाण मानून, गृहीत धरली आहे. आणि असे म्हटले आहे की,

यो वा पिण्डं पितुः पाणौ विज्ञातेऽपि न दत्तवान् ।
शास्त्रार्थातिक्रमाद्भीतो यजेतैकाक्यसौ कथम् ॥

म्हणजे पित्याचे श्राद्ध करते वेळी मृत पित्याचा हात पिण्ड घेण्यासाठी साक्षात पुढे आला असताहि ज्याने शास्त्रार्थाचा अतिक्रम होऊ नये म्हणून तो पिण्ड पित्याच्या हातावर दिला नाही, तो भीष्म अविवाहित व एकाकी स्थितीत यज्ञ (अश्वमेध यज्ञ) कसे करील ? या उल्लेखावरून श्री आद्य शंकराचार्यांच्या तुल्यबल व त्यांनाहि वयाने ज्येष्ठ असे आचार्य कुमारिल भट्ट हे, भीष्म विवाहित असून ब्रह्मचर्य पाळणारे होते, असेच मानीत होते, हे सिद्ध आहे.

याच तंत्रवार्तिक ग्रंथावर आचार्य भट्ट सोमेश्वर यांची ‘न्यायसुधा’ म्हणून प्रसिद्ध टीका आहे. या टीकेत सोमेश्वर भट्ट म्हणतात की, भीष्मप्रतिज्ञेतील ‘अपत्यहेतोरपि च’ आणि ‘अद्यप्रभृति’ या शब्दावरून भीष्म त्या वेळी विवाहित असले पाहिजेत, असाच अर्थ निघतो. ‘अपि च’ आणि ‘अद्यप्रभृति’ या दोन विशेषणांच्या सार्थक्याकरता, भीष्मांचा त्या वेळी विवाह झालेला होता, असेच मानावे लागते.

यावरून, आद्य श्री शंकराचार्यांच्या आधीच्या काळापासून सर्व आचार्य, विद्वान, शास्त्रज्ञ व महाभारताचे तज्ज्ञ हे, प्रतिज्ञेच्या वेळी भीष्म विवाहित होते, असेच मानीत होते, हे सिद्ध आहे. आणि हा समज भीष्मप्रतिज्ञेचे जे दोन श्लोक वर दिले आहेत त्यांचा तोच अर्थ होतो आणि भीष्मांनी अश्वमेध यज्ञ केले होते या दोन गोष्टींवर आधारला गेला होता, हे निर्विवाद आहे. डॉ. मिराशी म्हणतात त्याप्रमाणे भीष्मांचा अवास्तव गौरव करण्याच्या [illegible] समज निर्माण झालेला नसून महाभारतातील निर्विवाद पुराव्याच्या आ[illegible] तो समज सर्व पूर्वाचार्यांत दृढ होऊन बसला होता.

भीष्मप्रतिज्ञेचा पूर्वाचार्यांनी केलेला अर्थ चुकीचा आहे, असे महाभारतातील अन्य कोणत्याहि पुराव्याने सिद्ध केले जाऊ शकत नाही. श्लोकाचे अर्थ कसे लावावेत याचे जे वैदिक शास्त्र आहे ते आधी खोडून काढा आणि मग भीष्मप्रतिज्ञेचा नव्या शास्त्रानुसार अर्थ विशद करून दाखवा, अशी आमची आधुनिक विद्वानांना नम्र विनंती आहे.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

उपक्रम आणि उपसंहार

उपक्रम आणि उपसंहार पाहून श्लोकांचा अर्थ करावा लागतो, असा शास्त्रीय सिद्धांत आहे. उपसंहार हा उपक्रमापेक्षी असतो. म्हणजे उपक्रमाला दुर्लक्षून वा विरोधून उपसंहारात्मक श्लोकाचा अर्थ करता येत नाही. येथे उपक्रम असा आहे की, दाशाला भीष्मापासून होणाऱ्या अपत्याची भीति वाटत होती. या भीतीच्या निवारणार्थच भीष्मांनी प्रतिज्ञा केली. आणि या प्रतिज्ञेचा पूर्वाचार्यांनीच केलेला शास्त्रशुद्ध अर्थ असा आहे की, भीष्म त्यावेळी विवाहितच होते. भीष्म जर अविवाहित असते तर 'अपि च' व 'अद्यप्रभृति' ही दोन विशेषणे त्यांच्या प्रतिज्ञेत आलीच नसती. या दोन विशेषणांच्या सार्थक्याकरता, भीष्म त्यावेळी विवाहित असलेच पाहिजेत, असाच निष्कर्ष काढणे अपरिहार्य होऊन बसते. 'आजपासून माझे ब्रह्मचर्य सतत (आजीव) चालू राहील' असे म्हणण्याचे प्रयोजन काय? अर्थात् त्यापूर्वी भीष्म हे ब्रह्मचारी नव्हते म्हणूनच त्यांना 'आजपासून माझे ब्रह्मचर्य सतत चालू राहील', असे, दाशाच्या भीतीचे निवारण करण्यासाठी म्हणावे लागले. आणि प्रतिज्ञा करण्याच्या पूर्वी भीष्म ब्रह्मचारी नव्हते, म्हणजे काय? ते परदारागमन करीत होते काय? अर्थात् नाही. कारण त्यांच्या वज्रकठोर धर्मनिष्ठेशी हे सर्वस्वी विसंगत आहे. म्हणून प्रतिज्ञेपूर्वी भीष्म हे ब्रह्मचारी नव्हते, म्हणजे त्यांचा त्यावेळी विवाह झाला होता म्हणून ते ब्रह्मचारी नव्हते, असाच अर्थ करावा लागतो. असा अर्थ केला तरच 'अपत्यहेतोरपि च' व 'अद्यप्रभृति' हे दोन विशेषणात्मक शब्दप्रयोग सार्थ ठरतात.

या उपक्रमाला अनुसरून व त्याच्याशी अविसंगत अशाच रीतीने पुढील उपसंहारात्मक श्लोकांचा अर्थ करणे क्रमप्राप्त आहे. हे अवधान पाळले, तर डॉ मिराशींनी, 'भीष्म अविवाहित होते' या आपल्या मताच्या सिद्धीसाठी जे श्लोक दिले आहेत त्यांचाहि उपक्रमाशी सुसंगत असाच अर्थ सहज लावता येतो.

'दारांश्च कुरु धर्मेण'

डॉ. मिराशींचा मुख्य भर आरंभी दिलेल्या सत्यवतीच्या वचनावरच आहे. 'दारांश्च कुरु धर्मेण' याचा अर्थ डॉ. मिराशींनी केला आहे तसा मुळीच नाही. 'दाराः' म्हणजे विवाहित स्त्री, (स्वस्त्री अथवा परस्त्री). हा शब्द पुल्लिंगी व अनेकवचनी आहे. अमरकोशांत पत्नी, सहधर्मिणी, भार्या, जाया, दारादि सात शब्द विवाहित स्त्रीचेच पर्याय म्हणून सांगितले आहेत. आपटयांच्या शब्दकोशांतहि 'दाराः' या शब्दाचा अर्थ 'A Wife' 'विवाहित स्त्री' असाच दिला आहे. म्हणून 'दारांश्च कुरु धर्मेण' याचा अर्थ 'आपल्या विवाहित स्त्रीशी

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

धर्माने (गृहस्थाश्रमी धर्माने) वाग' असाच होतो. "याचा सरळ अर्थ 'धार्मिक विधीने पत्नी कर' असा आहे"—असे डॉ. मिराशीसारखे विद्वान कसे म्हणू शकतात, कशाच्या आधारावर म्हणतात, हेच कळत नाही. डॉ. मिराशींना अभिप्रेत असलेला अर्थच सत्यवतीच्या मनात असता तर 'विवाहं कुरु धर्मेण' असे सत्यवतीला सहज म्हणता आले असते. आणि असे म्हटले असते तर भीष्म अविवाहित होते, हे निर्विवादपणे सिद्ध झाले असते. पण सत्यवती असे म्हणू शकली नाही; उलट, 'दारांश्च कुरु धर्मेण' असे ती म्हणाली. याचे कारणच असे आहे की, प्रतिज्ञेच्या वेळी व सत्यवतीने वरील उद्गार काढले त्यावेळी भीष्म विवाहितच होते.

असे असताहि नीलकंठाने या श्लोकाचा आम्ही केला आहे तसाच अर्थ केला म्हणून डॉ. मिराशी नीलकंठाला दोष देतात. त्याचा 'ग्रह भीष्म अगोदरच विवाहित होते असा झाला असल्याने त्याने त्या शब्दाचा अर्थ 'ब्रह्मचर्य संकल्पात्प्रभृति त्यक्तान् संतत्यर्थमङ्गीकुरु' असा केला आहे' असे डॉ. मिराशी म्हणतात. नीलकंठाचा ग्रह अगदी यथायोग्य होता. भीष्मप्रतिज्ञेचा खरा अर्थ त्याला कळलेला होता व 'दाराः' या शब्दाचा अर्थहि त्याला माहीत होता. म्हणूनच त्याचे या श्लोकावरील भाष्य यथार्थ आहे. वेडेवाकडे ग्रह पूर्वाचार्यांचे नव्हते. परंपराविरोधी व शास्त्रविरोधी आधुनिक विद्वानांचेच वेडेवाकडे ग्रह होऊ लागले आहेत. डॉ. मिराशींचा लेख या गोष्टीची भरपूर साक्ष देत आहे.

दोन पर्याय

सत्यवतीने विचित्रवीर्याच्या निधनानंतर वंशसातत्याच्या हेतूने भीष्मापुढे दोन पर्याय ठेवले. एकतर विचित्रवीर्याच्या दोन पत्नींच्या ठिकाणी धर्मविहित अशा नियोगपद्धतीने पुत्रोत्पत्ति करावी, अथवा प्रतिज्ञेपासून ब्रह्मचर्याचे जे व्रत भीष्मांनी स्वीकारले होते ते मातृस्थानी असलेल्या सत्यवतीच्या आज्ञेनुसार सोडून त्यांनी स्वतःच्याच स्त्रीशी गृहस्थाश्रमधर्मविहित संग करून पुत्रोत्पत्ति करावी. अशी सरळ, सुबोध वस्तुस्थिति असताना, आधुनिक भारतीय विद्वान आंग्लविद्यानुगामी विश्वविद्यालयीन मान्यतेच्या व आधुनिक सुक्षितांनी निर्बुद्धपणे गृहीत धरलेल्या मान्यतेच्या जोरावर संस्कृत विद्येची व भाषेची किती विटंबना करण्यास प्रवृत्त होतात, याचे हे एक नमुनेदार उदाहरण आहे.

डॉ. मिराशींनी आपल्या मताच्या पुष्टीकरणार्थ कै. चिं. वि. वैद्य, डॉ. बेलवलकर व कै. डॉ. सुखटणकर यांच्या कांही विधानांचा आश्रय घेतला आहे. ही सर्व विधाने, 'भीष्म विवाहित होते की अविवाहित,' या मुद्यावर निर्णायक प्रकाश पाडण्यास सर्वथैव असमर्थ आहेत. कारण यापैकी कोणीहि भीष्मप्रतिज्ञेचा,

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
मकर संक्रांत, १९२३
विदर्भ साहित्य संघ

सत्यवतीच्या वचनाचा व श्रीकृष्णाच्या वचनाचा शास्त्रशुद्ध अर्थ विशद करण्याचा प्रयत्न देखील केलेला नाही. कदाचित् प्रस्तुत चर्चा ज्या मुद्यावर होत आहे तशा स्वरूपाचा मुद्दा त्यांच्यासमोर प्रामुख्याने आलेलाहि नसावा. आणि तरीहि या मुद्याबाबत या आधुनिक विद्वानांची मते आपल्याला अनुकूल आहेत, असा भास डॉ. मिराशींनी निर्माण केलेला आहे. या आभासामुळे अनेकावर डॉ. मिराशींच्या पांडित्याची छाप पडेलहि. पण ज्यांना पुरातन संस्कृत श्लोकांचे अर्थ कसे लावावेत याचे वैदिक परंपरापुनीत शास्त्र माहीत आहे त्यांना व डॉ. मिराशी जरा शांत व पूर्वग्रहदोषविवर्जित वृत्तीने विचार करतील तर त्यांनाहि, या लेखाच्या आरंभी उद्धृत केलेल्या उभयपक्षी मान्य अशा श्लोकांचा आम्ही पूर्वाचार्यांना व शास्त्राला अनुसरून जो अर्थ केला आहे, तोच बरोबर आहे, याची सहज साक्ष पटेल. या श्लोकांच्या आधारे एकच एक निष्कर्ष निघतो. तो म्हणजे, भीष्म हे विवाहितच होते आणि विवाहित असूनहि त्यांनी आमरण ब्रह्मचर्य पाळण्याची प्रतिज्ञा केली होती.

卐

(पान २५६ वरून)

काळ सामान्यत: समवर्तीच आहे. परंतु तो ग्रंथकार इराणांतील असल्याने व विशेषत: त्याने ही कथा अरबी ग्रंथाच्या पर्शियन भाषान्तरावरून घेतली असल्याने त्या सर्वांचे मूळ एखाद्या संस्कृत ग्रंथातच असले पाहिजे. विष्णुदास नामा, नवरस नारायण यांच्या ग्रंथात आलेल्या अनेक भिन्न भिन्न कथा आधाररचित आहेत की कपोलकल्पित आहेत, हे वरील पर्शियन ग्रंथाचा शोध लागल्यास काही अंशी समजूं शकेल. कारण मूळ अरबी ग्रंथकार व त्याचा पर्शियन भाषान्तरकार दोघेहि मोठे साक्षेपी लेखक असून "मुळावरहूकूम आपण माहिती देत आहोत" असे त्यांनी जागोजाग म्हटले आहे. सारांश, भारतीय संस्कृतीच्या अतिप्राचीन अवशेषांचे संशोधन केवळ भारतताच नव्हे तर भारतेतर देशातहि आपण आस्थापूर्वक केले पाहिजे, तरच अज्ञात भागाच्या इतिहासाची जुळणी करणे आपणास शक्य होईल.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

विचारांचे विश्व

' साक्षी '

शब्द आणि विचार

शब्दाशिवाय विचार संभवतो काय ?—हा एक विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे.

समजा, आपण आपल्या अंतःकरणातून व स्मृतीतून सारे शब्द हद्दपार केले, तर काय होईल ?—हे म्हणणे फार सोपे आहे. पण हे करणे फार कठीण आहे. शब्दाशी आपला जीव इतका गुंतला आहे की, काही केल्या आपण शब्दापासून निराळे होऊ शकणार नाही. वैदिक मंत्रशास्त्राचे तर असे म्हणणे आहे की, हे सर्व जीव-जगत् शब्दमय, नादमय आहे. नादातूनच सर्व सृष्टि आकारास येते, काही काळ राहते व नंतर नादातच लय पावते. सर्व दृश्यादृश्य पदार्थ ही अव्यक्त व सूक्ष्म नादलहरींची व्यक्त रूपे आहेत. नाद-लहरींच्या उत्पत्ति-स्थिति-लयाचे तंत्र कळले, तर समग्र जीव-जगताचा उलगडा होऊ शकतो. या तंत्राचा सूक्ष्म विचार म्हणजेच वैदिक मंत्रशास्त्र.

पण हा जरा गूढ व सूक्ष्म विषय बाजूला ठेवून, शब्द ही काय वस्तु आहे, याचा व्यावहारिक भूमिकेवरूनच आपण विचार करू या.

शब्दशून्य होण्याचा प्रत्यक्ष प्रयोग करून पाहताच असे आढळून येते की, शब्दाशिवाय विचार संभवतच नाही. मौन पाळले तरी अंतःकरणात जे विचार-तरंग उठतात ते न उच्चारलेल्या शब्दांच्या आधारेच उठतात, असा मौनाचा अभ्यास केलेल्या माझ्या एका मित्राचा अनुभव आहे. त्याचा तर असाहि अनुभव आहे की, मौन पाळत असता तो चटकन कोणी विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर देऊन टाकी. पण त्याची जाणीव मात्र त्याला मुळीच नसे. मौन सुटल्यावर, 'तुम्ही असे मला मौनात असतानाच सांगितले होते,' असे त्याच्या निदर्शनास आणून दिले, तर त्यावर त्याचा विश्वासच बसेना. पण वारंवार याबाबत केलेल्या प्रयोगामुळे त्याला हे मान्य करावे लागले की, मौनात असताना कधीकधी शब्द चटकन तोंडातून निघून जातात,

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

पण याचे भान मात्र त्या वेळी नसते. जसे डोळ्याची उघड-झाप नित्य चालू असते, पण त्याचे आपल्याला भान नसते.

पण हा भान व अभान यांचाहि प्रश्न आपण बाजूला सारू. कारण, मंत्र-शास्त्राप्रमाणेच तोहि फार गहन व गूढ विषय आहे. भान नसतानाहि शब्दाचा उपयोग आपण करीत असतो, एवढेच येथे ध्यानात घ्यावयाचे. भान नसतानाहि आपण शब्दसृष्टीत वावरतो, तर भान असताना आपण शब्दावर किती अवलंबून असलो पाहिजे, हे वाद-विवाद न करताच कळण्यासारखे आहे.

शब्दांचा दुहेरी उपयोग

विचारप्रक्रियेला शब्द आवश्यक आहेत, शब्दाशिवाय विचार संभवतच नाही, हे जरी खरे असले, तरी विचारासाठी शब्द आवश्यक आहेत म्हणजे काय ?—हा प्रश्न शिल्लक राहतोच. शब्द आणि विचार याचा संबंध कशा प्रकारचा आहे, हे काटेकोरपणे पाहिल्याशिवाय शब्दाचे खरे मूल्य आपणास कळणार नाही. आणि त्याचप्रमाणे शब्दांचा उपयोग व दुरुपयोग यांच्यामुळे निर्माण होणाऱ्या अनेक महत्त्वाच्या व गुंतागुंतीच्या प्रश्नांचाहि उलगडा होणार नाही. शब्द हे जसे विचाराचे साधन आहेत तसेच ते अविचाराचे, सर्व प्रकारच्या विकारांचेहि साधन आहेत. शब्दाचा हा दुहेरी उपयोग स्पष्ट जाणून घेतल्या-शिवाय, शब्द व विचार यांच्या यथार्थ संबंधावर प्रकाश पडणार नाही. याबाबत आल्डस हक्सले याने श्री जे. कृष्णमूर्तींच्या " The First and Last Freedom " या पुस्तकाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेत फार मार्मिक विचार व्यक्त केले आहेत. तो म्हणतो—

" Man is an amphibian who lives simultaneosly in two worlds-the given and the home-made, the world of matter, life and cousciousness and the world of symbols. In our thinking we make use of a great variety of symbol-systems—linguistic, malthematical, pictorial, musical, ritualistic. Without such symbol-systems we should have no art, no science, no law, no philosofphy, not so much as rudiments of civilization : in other words, we should be animals. "

शब्द-प्रतिमा-प्रतीक-तंत्र

शब्द, प्रतीके, प्रतिमा यांच्या साहाय्याशिवाय साहित्य, कला, तत्त्वज्ञान शास्त्र इत्यादि संभवूच शकत नाही. शब्द-प्रतिमा-प्रतीक-तंत्र नसेल तर विचार

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

मनात तरंगला तरी त्याला बाह्य आविष्कार येणार नाही. मानवेतर प्राण्यात शब्द-प्रतिमा-प्रतीक-तंत्र वापरण्याची शक्ति नसते म्हणून ते पशू; आणि मानव हे तंत्र वापरू शकतो म्हणून तो मानव. संस्कृति म्हणजे हे तंत्र वापरण्याची कला व तीवर आधारलेले सुव्यस्थित जीवन. हे तंत्र नाही तर संस्कृतीहि नाही आणि विकासहि नाही.

शब्द-प्रतिमा-प्रतीक-तंत्र हे मानवी विकासाला अपरिहार्य आहे. पण हे तंत्र विचाराला व विकासाला जितके आवश्यक तितकेच ते विचाराला व विकासाला मारकहि ठरत असते. शब्द-प्रतिमा-प्रतीके ही ज्ञानाची, विकासाची साधने आहेत, ती साध्ये नव्हत, हे पुष्कळदा विसरले जाते. शब्द म्हणजेच ज्ञान, प्रतिमा म्हणजेच साक्षात्कार व प्रतीके म्हणजेच कला, अशी समीकरणे होऊन बसतात. अथवा नेत्यांचे शब्द, नेत्यांच्या प्रतिमा व नेत्यांनी दिलेली ध्वजादि प्रतीके यांच्या आधारावर लक्षावधि लोक झुलविले जातात. यात साध्य-साधनांच परस्परावर अध्यास होतो आणि मग एक भ्रमांची दुनिया आकारास येते व तीच खरी वाटू लागते. शब्द, प्रतिमा वा प्रतीक हे ज्याचे वाचक असते ते राहते बाजूला आणि शब्दांना प्रतिमांना, प्रतीकांनाच अर्थरूपता, वस्तुता प्राप्त होऊन बसते.

विशेषत: धर्मकारण, समाजकारण, अर्थकारण व राजकारण यांच्या क्षेत्रात शब्द हे विशिष्ट वस्तूंचे वाचक, व तेहि अपुरे वाचक, असतात ही वस्तुस्थिति बाजूला सारली जाते; आणि वस्तु व घटना याना शब्दांच्या साच्यात बसविण्याकडे, जणु काय पूर्वनिश्चित शब्दांची ही नवी उदाहरणे होत अशा थाटात त्यांची मांडणी करण्याकडे बहुतेक तथाकथित नेत्यांची, तज्ज्ञांची व विचारवंतांची प्रवृत्ति असते. ही प्रवृत्ति इतकी जोरदार असते की, तिच्या प्रभावामुळे शब्द-अर्थ-प्रत्यय आणि ज्ञाता-ज्ञेय-ज्ञान या त्रिपुटयांच्या तिरडया बनतात व त्यांच्यावर सत्य करकचून बांधून जिवंतपणीच हसत हसत, टाळयांच्या कडकडाटात जाळले जाते.

आल्डस हक्सले वर उद्धृत केलेल्या लेखात पुढे म्हणतो—

"Symbols, then, are indispensable. But symbols—as the history of our own and every other age makes so abundantly clear—can also be fatal. Consider, for example, the domain of science on the one hand, the domain of politics and religion on the other. Thinking in terms of, and acting in response to one set of symbols, we have come, in some small measure, to understand and control the elementary forces of

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

nature. Thinking in terms of, and acting in response to another set of symbols, we use these forces as instruments of mass murder and collective suicide. In the first case the explanatory symbols were well chosen, carefully analysed and progressively adapted to the emergent facts of physical existence. In the second case symbols originally ill-chosen were never subjected to thorough-going analysis and never re-formulated so as to harmonize with the emergent facts of human existence.....In the contexts of religion and politics, words are not regarded as standing, rather inadequately, for things and events; on the contrary, things and events are regarded as particular illustrations of words."

दोन जगे

माणुस हा दोन भिन्न भिन्न जगात एकाच वेळी वावरत असतो. एक जग निसर्गदत्त व प्रकृतिसिद्ध अशा वस्तूंचे व घटनांचे असते आणि दुसरे जग हे त्या निसर्गदत्त व प्रकृतिसिद्ध वस्तूंवर व घटनांवर विकारी माणसांनी आरोपित केलेले असे असते. निसर्गदत्त व प्रकृतिसिद्ध अशा जगात माणसाला कांहीहि बदल घडवून आणता येत नाही. कारण त्याचे अनुशासन हें प्रकृतिसिद्ध व मानवनिरपेक्ष असेच असते. मानव आपल्या बुद्धीने, प्रमाणशुद्ध विचाराने ते काही प्रमाणांत जाणं शकतो, एवढेच. हे जाणताना त्याला शब्द, प्रतिमा व प्रतीके यांचा उपयोग करावा लागतो. नैसर्गिक घटनांचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी ज्या पूर्वकल्पना (हायपॉ-थेसिस) कराव्या लागतात, त्यासाठी शब्द-प्रतिमा-प्रतीके ही आवश्यक होतात. पण हे शब्द-प्रतिमा-प्रतीक-तंत्र तात्पुरते असते. पूर्वकल्पनेलाच आश्रयभूत असे असते. पण ही पूर्वकल्पना निरीक्षणाने, प्रयोगाने, प्रत्यंतराने, नवनवी माहिती उजेडात आल्यामुळे असिद्धहि ठरू शकते व म्हणून ती वारंवार बदलावी लागते. त्याबरोबरच नवा शब्द, नवी प्रतिमा, नवें प्रतीक गृहीत धरून नवी पूर्वकल्पना तयार करावी लागते व तिच्या आधारे पुन्हा निरीक्षण व प्रयोग करावे लागतात. आणि अनेकविध प्रत्यंतरांनी ही नवी पूर्वकल्पना सिद्ध झाली, तरच तिच्या आधारावर सिद्धांत तयार होतो. पण हा सिद्धांतदेखील निसर्गाच्या, प्रकृतीच्या नव्या दर्शनाने असिद्ध होऊं शकतो.

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

सारांश, निसर्गदत्त व प्रकृतिसिद्ध घटनांचे ज्ञान करून घेण्याची ही शास्त्रीय वैचारिक प्रक्रिया शब्द-प्रतिमा-प्रतीक-तंत्राच्या साहाय्याशिवाय शक्य नसली, तरी या तंत्राला अतिमर्यादित अर्थ असतो व या मर्यादेचे अतिक्रमण केले तर निसर्ग फटका मारल्याशिवाय राहत नाही, हे नीट व नित्य ध्यानांत ठेवले पाहिजे.

पण हे झाले जिज्ञासूंचे, सत्यसंशोधकांचे, प्रमाणशुद्ध विचार करणाऱ्यांचे जग. हे असे जिज्ञासु नेहमीच फार थोडे असतात. इतरेजन बहुसंख्य व केवळ विकारी असतात. आणि जिज्ञासु, सत्यसंशोधक व विचारवंत देखील, आपले काम झाल्यानंतर, या विकारी लोकातच मिसळतात. व त्यांच्या विकाराने कित्येक प्रभावितहि होत असतात. म्हणजे, माणूस विचारी असो वा विकारी असो, त्याला विचारी व विकारी अशा दोन वा दुहेरी जगातच नित्य वावरावे लागते.

आधुनिक वैज्ञानिकांचेच उदाहरण घेतल्यास असे दिसून येते की, त्यांचे संशोधन-कार्य हे काही अंशी शुद्ध वैचारिक, साक्षी वृत्तीने घडलेले असले, तरी नवनवीन अशा प्रचंड उत्पादक व संहारक यंत्रात व यंत्राच्या व्यावहारिक वापरात त्यांचे कार्य परिणत होताच, विकारी व महत्त्वाकांक्षी राजकीय पुढाऱ्यांच्या व अन्य समाजनेत्यांच्या हाती ही सारी यंत्रे पिशाच्च्यांच्या हाती कोलिते दिल्या-प्रमाणे वर्तन करू लागतात. ही पिशाच्चेच आज सारे जग जाळून भस्म करण्याच्या उद्योगात गर्क आहेत; आणि आपला हा उद्योग उत्तम, आवश्यक व प्रगतिशील आहे अशी बहुजनसमाजाची भावना उद्दीपित करण्यासाठी शब्द-प्रतिमा-प्रतीक-तंत्र ते इतक्या विकृत पण प्रभावी रीतीने वापरू लागले आहेत की, त्यामुळे नैसर्गिक प्रलयाला लागणारा कल्पाकल्पांचा काळ वेगाने अगदी जवळ आणून ठेवण्यात ते यशस्वी झाले आहेत.

विचारांचा व विकारांचा संघर्ष

विचार हा शब्द-प्रतिमा-प्रतीक-सापेक्ष असला तरी हे शब्द-प्रतिमा-प्रतीक-तंत्र विकारी समाजनेत्यांच्या आहारी जाताच ते किती विकृत,प्रलयकारी व आसुरी रूप धारण करते याचे वर्तमान यंत्रयुग हे एक उत्तम उदाहरण आहे. हे असे घडून येताच वैज्ञानिकातहि गट पडतात व काही या पक्षाची बाजू बळकट करण्यात, तर कांही विरुद्ध पक्षाची बाजू बळकट करण्यांत, वेठीला धरल्याप्रमाणे, वर्तू लागतात.

हे असे आहे, असे वारंवार होत राहते, म्हणून विचार व विकार यांचा हा अपरिहार्य संघर्ष कसा टाळावा, हात्र सर्व विचारांना व्यापणारा असा सर्वश्रेष्ठ

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

विचार आता होऊन बसला आहे. ह्या विचारांचा विचार करतांना आपल्याला पुन्हा विचाराच्या मूलभूत त्रिकोणाकडे लक्ष द्यावे लागते. म्हणजे ज्ञाता-ज्ञेय-ज्ञान या त्रिपुटीरूपी त्रिकोणात कोणती विकृति निर्माण झाली आहे, हे पाहावे लागते.

हे पाहू लागताच असे आढळून येते की, ज्ञेय आणि ज्ञान या त्रिकोणाच्या दोन रेषा जरा बाजूला सारून, ज्ञाता रेषेच्याच विचारावर आपल्याला आपले लक्ष केंद्रित करावे लागते. ज्ञाता, म्हणजे जिज्ञासु, हा विकारी असल्यास वा झाल्यास त्याची ज्ञानप्रक्रियाच दूषित होते; आणि त्याचे संशोधन हे काही अंशी मानवी ज्ञानात भर घालणारे असले तरी ते परिणामी आपत्तिकारकच ठरते.

विचारी जगाचे नियम

हे संकट टाळण्यासाठी सर्व क्षेत्रातील जिज्ञासूंना आपली विचारप्रक्रियाहि मानवी जगाला कुठे नेत आहे, याचा गंभीरपणे विचार करणे क्रमप्राप्त आहे. विचारप्रक्रिया यशस्वी होण्यासाठी प्रत्येक जिज्ञासूला व सत्यसंशोधकाला जे पथ्य व जे अनुशासन पाळावे लागते तेच पथ्य व तेच अनुशासन समाजाच्या सर्व थरात पक्केपणी रुजविण्याचा प्रयत्न झाल्याशिवाय विचारी जग आकारास येणेच शक्य नाही. हे पथ्य व हे अनुशासन कोणते? तर ज्ञानप्रक्रिया यशस्वी होण्यासाठी जे तंत्र पाळावे लागते त्या तंत्रातूनच या पथ्याचे वा अनुशासनाचे निश्चित नियम येणेप्रमाणे निघतात—

(१) निसर्गदत्त व प्रकृतिसिद्ध अशा या विश्वाचे व त्यातील कोणत्याहि घटनांचे यथार्थ ज्ञान करून घेण्यासाठी प्रथमतःच आपण सर्व अज्ञ वा अल्पज्ञ आहोत, ही धारणा नित्य पक्की धरून ठेवली पाहिजे व ती कधीहि विचलित होऊ देता कामा नये.

(२) विकार, पूर्वग्रह व तज्जन्य गृहीततत्त्वे ही आरंभीच कायमची सत्य मानून बसणाऱ्या सर्व वृत्तींचा त्याग करून अथवा त्यांना थोपवून धरून आणि विकारशून्य व पूर्वग्रहशून्य वृत्तींचा अवलंब करून, कोणतेहि गृहीतकृत्य हे पूर्व-कल्पनेच्याच स्वरूपाचे, म्हणजे तात्पुरत्या महत्त्वाचे असते, हे नित्य ध्यानात ठेवले पाहिजे. आणि समग्र विश्वाकडे व जीवनाकडे अलिप्त व अविवश अशा साक्षीवृत्तीने पाहण्याचे व्रत निश्चयाने अंगी बाणले पाहिजे.

(३) अहंकार, अभिमान व अभिनिवेश हे यथार्थज्ञानाचे व मानवी कल्याणाचे महाभयंकर असे शत्रु होत, हे ध्यानात ठेऊन, जेथे जेथे, ज्या ज्या क्षेत्रात यांचा धुमाकूळ माजला असेल तेथे तेथे व त्या त्या क्षेत्रात धैर्याने जाऊन ज्ञानाच्या

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

व मानवी कल्याणाच्या या महारिपूंचा नायनाट करून टाकणे, हे सर्व जिज्ञासूंचे, सत्य-शोधकांचे व विचारवंतांचे आद्य कर्तव्य मानले गेले पाहिजे. आणि या बाबतीतील कर्तव्यच्युति ही मानवी जीवनाला व त्याच्या निरोगी विकासाला घातक आहे, या प्रतिज्ञेवर सर्व विचारवंतांनी नित्य स्थिर राहिले पाहिजे.

(४) शब्द-प्रतिमा-प्रतीक-तंत्र हे ज्ञानसाधनेत ज्या रेखीव मर्यादेत वापले जाते त्याच रेखीव मर्यादेत समग्र मानवी जीवनात ते वापरले जाईल याची दक्षता घेतली पाहिजे.

(५) जिज्ञासूने वा संशोधकाने कोणतेहि शोध लावले तरी हे शोध पिशाच्चांच्या हाती कोलिताप्रमाणे ठरणार नाहीत, याचीहि दक्षता घेण्यात आली पाहिजे. आणि जोवर या शोधांचा उपयोग मानवी कल्याणाकडेच केला जाण्याची परिस्थिति निर्माण होत नाही तोवर हे शोध गुप्तच ठेवले पाहिजेत. योग्य अधिकार प्राप्त करून घेतल्याशिवाय कोणालाहि ज्ञानाचे वा शोधाचे दान करणे, हे अमृतदान नसून विषदान आहे हे ओळखून, ज्ञानग्रहणाला व शोधांच्या वापराला निश्चित मर्यादा घातल्या पाहिजेत.

यथार्थज्ञान व मानवी कल्याण हेच जर मानवी जीवनाचे प्रेय-श्रेय असेल तर ज्ञानसाधनेची व कल्याणसाधनेची ही पंचसूत्री सर्व जगात प्रस्थापित करण्यासाठी झटणे, हेच सर्व विचारवंतांचे आद्य व परमश्रेष्ठ असे कर्तव्य ठरते.

विकारशक्तींचे आसुरी थैमान विचारशक्तीने थोपवून धरण्याचा व शेवटी ते नेस्तनाबूत करण्याचा हाच एक सुबुद्ध व रामबाण उपाय आहे. हा उपाय कोणत्याहि परिस्थितीत तात्काल व निश्चयात्मक वृत्तीने अमलात आणण्यास जे कचरतील, मग ते कितीहि नामवंत वैज्ञानिक वा वैचारिक असोत, ते सर्व यथार्थ ज्ञानाचे व मानवी कल्याणाचे शत्रुच होत, असे ठामपणे मानले पाहिजे. या ठामपणातच विचारी जगाचे व मानवी कल्याणाचे भवितव्य साठले आहे.

卐

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

पु. य.

प्रा. श्री. गो. काशीकर

काही लोक केवळ विचारी असतात; त्यांच्या हातून कृति घडण्याचा संभव कमी. काही लोक केवळ विकारी असतात; त्यांच्या हातून नेहमी कृति घडते पण ती चांगली असण्याचा संभव कमी. बहुतेक लोक आपल्या विकारांना विचारांचं रूप देऊन वागतात; ह्यांच्या हातून केव्हा कशी कृति घडेल याचा नेम नसतो. मात्र फारच थोडे लोक आपल्या विचारांना विकार बनवून निष्ठेने त्याप्रमाणे वागत असतात. 'To Know is to act' हे तत्त्व त्यांनाच लागू होते. अशा थोड्या लोकांमध्ये श्री. पु. य. ऊर्फ बाबासाहेब देशपांडे यांची गणना करावी लागेल. तत्त्वाशी प्रतारणा तर नव्हेच पण तडजोड करणेहि त्यांना जमत नाही. स्वतःची बुद्धि ज्यावेळी जो मार्ग दाखवील तो त्यावेळी बेधडकपणे व बाबासाहेबांच्याच भाषेत सांगावयाचे म्हणजे 'हातचे काही एक न राखता' आक्रमीत जाणे हा त्यांचा स्वभावधर्म आहे. बुद्धिनिष्ठ प्राणी, अशी अॅरिस्टाटलने मनुष्याची व्याख्या केली आहे. परंतु ही व्याख्या तंतोतंतपणे किती माणसांना लागू होते ? बाबासाहेब मात्र या व्याख्येच्या कसोटीला पूर्णपणे उतरणारे सच्चे मानव आहेत.

दि. ११ डिसेंबर १९५९ ला बाबासाहेबांना एकसष्टावे वर्ष लागलें. या निमित्ताने त्यांच्या जीवनाकडे दृष्टि टाकली असता वरील विचार प्रामुख्याने मनात येतो.

वैचारिकता व उत्कटता

वैचारिकता व उत्कटता हे त्यांच्या स्वभावातील दोन गुण विशेष आहेत. ज्यावेळी जो विचार पटला त्याचे त्यांनी उत्कटतेने प्रतिदादन केले व त्याप्रमाणे आपले जीवन घडविले. त्याचप्रमाणे एखाद्या विचाराची निरर्थकता दिसून येताच त्यांनी तितक्याच उत्कटतेने त्याचा धिःकार केला व आपले जीवन बदलले. त्यामुळे बाबासाहेबांना आपल्या जीवनातून किती तरी कोलांटउड्या घ्याव्या लागल्या. सुधारणावाद, गांधीवाद, समाजवाद, साम्यवाद, व्यक्तिवाद व अध्यात्मवाद हे त्यांच्या जीवनातले महत्त्वाचे टप्पे होत. प्रत्येक वेळी एकेक विचारसरणी

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

पचवूनच ते पुढ गेले. त्यामुळे आजच्या त्यांच्या विचारांना चौफेर अनुभवातून व सखोल अध्ययनातून निर्माण होणारी परिपक्वता प्राप्त झाली आहे. त्यांच्या जीवनातील या विलक्षण स्थित्यंतरामध्ये कित्येकांना विलक्षण विसंगति दिसते; परंतु सौ. कुसुमावती देशपांडे यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'श्रेयःशोध' या एकाच ध्येयाचा मागोवा काढणारे ते सर्व प्रयोग होत. बाबासाहेबांचे जीवन म्हणजे श्रेयःशोधासाठी केलेल्या विविध प्रयोगांची मालिकाच होय. त्यात दिसणारी विसंगति ही केवळ वरवरची आहे. कच्च्या कैरीतूनच पुढे सुमधुर अमृततुल्य आम्रफल निर्माण व्हावे तशी या विसंगत दिसणाऱ्या अवस्थातून बाबासाहेबांच्या जीवनाला आज भव्य, दिव्य व उदात्त परिपक्वता लाभली आहे.

तत्त्वनिष्ठ व मनस्वी जीवन

अशा प्रकारचे तत्त्वनिष्ठ व मनस्वी जीवन जगणाराला सामाजिक जीवनात अनेक प्रकारच्या आपत्तींना तोंड द्यावे लागते. भौतिक शास्त्राचे सर्व सिद्धान्त सामाजिक जीवनात पार उलटे होतात की काय असा अनुभव येतो. भौतिकशास्त्रात Survival of the fittest हा न्याय असेल तर सामाजिक जीवनात Survival of the weakest या तत्त्वानसार ताटाखालची मांजरे होऊन राहणारांनाच पुढे सरकू दिले जाते व तत्त्वनिष्ठ, मनस्वी कार्यकर्त्यांचे पाय मागे ओढण्यात येतात. भूगोलात सरळ मार्ग हा सर्वात जवळचा मानला जात असला तरी समाजजीवनात सरळ मार्ग हा सर्वांत लांबचा, आणि वाकडा मार्ग सर्वांत जवळचा असतो की काय अशी शंका यावयास लागते. बाबासाहेबांच्या तत्त्वनिष्ठ, मनस्वी व सरळ स्वभावामुळे त्यांचे कित्येकांनी अकारण वैर केले व त्यांना जीवनातून उठविण्याचा देखील प्रयत्न केला. काही वर्षांपूर्वी नागपूर टाइम्सच्या निमित्ताने त्यांच्यावर आलेली आपत्ति अशाच प्रकारची होती. अशा वेळी सामान्य माणसाचे व्यक्तिमत्त्व होरपळून निघण्याचाच संभव फार असतो. परंतु बाबासाहेबांचे व्यक्तिमत्त्वच येवढे थोर की अशा प्रकारच्या सर्व आपत्तीमधून परिदग्ध कांचनाप्रमाणे अधिकाधिक कान्तवर्ण होऊनच ते बाहेर पडले!

विपुल लेखन

बाबासाहेबांचे लिखाण विपुल आहे व त्या सर्वांत त्यांच्या त्या त्या काळच्या जीवनाचे प्रतिबिंब पडले आहे. बंधनाच्या पलिकडे, सुकलेले फूल, सदाफुली, विशालजीवन, काळी राणी, नवे जग व आहुति या त्यांच्या कादंबऱ्या तसेच नागपूर टाइम्स व भवितव्य या नियतकालिकांचे संपादक या नात्याने

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

प्रसिद्ध झालेले विविध सामाजिक व राजकीय लेख आणि नासदीय सूक्तावर भाष्यस्वरूप लिहिलेला त्यांचा अलिकडचा ग्रंथ नीराजन यातून बाबासाहेबांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वर्धिष्णु आविष्कार उत्कटपणे दिसून येतात. त्यांच्या एकूण वाङ्मयाचे दोन भाग होतात; ललित व शास्त्रीय. बाबासाहेबांचे ललितवाङ्मय उत्कटपणे जीवन जगण्याच्या सहजस्फूर्तीतून निर्माण झाले आहे. त्याला कलाकुसर, तंत्र इत्यादि कृत्रिम लेणे चढविण्याचा त्यांनी मुद्दाम प्रयत्न केला नाही. त्यामुळे त्यांच्या ललितवाङ्मयाला अकृत्रिमता, सहजसुंदरता व प्रभावीपणा हे गुण प्राप्त झाले आहेत. आणि त्यांच्या शास्त्रीय वाङ्मयात त्यांची सूक्ष्म विवेचक दृष्टि, सखोल ज्ञान व बुद्धीची विशाल झेप हे गुण प्रकट झाले आहेत.

विविध कार्य

सामाजिक, राजकीय इ० क्षेत्रातहि बाबासाहेबांनी अत्यंत तळमळीने भरीव कार्य केले आहे. सविनय कायदेभंगाची चळवळ, विदर्भ यूथलीगची स्थापना, शेतसारा माफी मोहीम, मंदिरप्रवेशाची चळवळ, कामगार-आंदोलने, भवितव्याचे संपादकत्व, संसदेचे सभासदत्व, नागपूर विद्यापीठाच्या कार्यकारिणीचे सदस्यत्व इत्यादि क्षेत्रात त्यांनी मोलाची कामगिरी बजाविली आहे. विदर्भ साहित्य संघाचे व बडोदे, उज्जैन, मुंबई व उपनगर येथील साहित्य संमेलनांचे अध्यक्षपद त्यांनी भूषविले आहे. नागपूर टाइम्सचे ते आजहि एक सल्लागार आहेत. विदर्भ साहित्य संघाच्या कार्याशी गेली दहा वर्षे त्यांचा अत्यंत निकटचा संबंध आला आहे. त्यांच्या कुशल मार्गदर्शनामुळे व समतोल सल्ल्यामुळे विदर्भ साहित्य संघाचे कार्य अनेक अडचणीतून आजचे विशाल स्वरूप धारण करू शकले. आदरणीय मार्गदर्शक, कार्यकारी मंडळाचे सभासद व युगवाणीचे संपादक या नात्याने आजहि बाबासाहेब विदर्भ साहित्य संघाच्या कार्याचे धुरिणत्व करीत आहेत.

निर्लेपता

या सर्व व्यापातूनहि बाबासाहेबांनी एक प्रकारची उच्च दर्जाची निर्लेपता राखली आहे हे विशेष होय. एका उच्च आध्यात्मिक आसनावर अधिष्ठित होऊन सगळे कर्तव्यकर्म ते विरक्त वृत्तीने करीत असतात. वैदिक तत्त्वज्ञानावर त्यांची आज अचल निष्ठा बसली आहे व त्यानुसार ते आपले जीवन घडवीत आहेत. मार्क्सवादासकट झाडून सारे पाश्चात्य तत्त्वज्ञान जेथे संपते तेथून भारतीय तत्त्वज्ञानाचा प्रारम्भ होतो, असे विचार त्यांनी प्रस्तुत लेखकाजवळ एकदा व्यक्त केले होते. बाबासाहेबांचा विविध अनुभव व विशाल ज्ञान लक्षात

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

घेता त्यांचे हे विचार अगदी भक्कम पायावर आधारलेले आहेत याविषयी शंका रहात नाही. आज बाबासाहेब स्वतःला अस्सल सनातनी व सांख्यनिष्ठ मानतात.

प्रार्थना

खऱ्या माणसाने जीवन जगावे तसे जीवन बाबासाहेब जगत आले आहेत व त्यामुळे त्यांच्या एकसष्टीला एकप्रकारची सफलता व उचितता लाभली आहे.

बाबासाहेबाबद्दलचा लेख त्यांच्या सुविद्य सहचारिणी सौ. विमलाबाई यांच्या उल्लेखाशिवाय पूर्ण होऊच शकत नाही. आपल्या शांत व विचारी स्वभावामुळे बाबासाहेबांच्या जीवनाच्या अवखळ महानदीला योग्य तेथे बांध घालण्याचे व वाट करून देण्याचे महान कार्य त्यांनी केले आहे. त्यामुळे बाबासाहेबांच्या कार्यात त्यांचाहि फार मोठा वाटा आहे.

या उभयतांना उदंड आयुरारोग्य लाभो व विदर्भ साहित्य संघाचे, समाजाचे व साहित्यसेवेचे कार्य त्यांचे हातून अखंडपणे घडत राहो हीच परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे.

卐

काटा

दत्तु गोरे

काट्यावरती चढून काटा
टिच्चुन सांगे काळगति.
'मी 'च पणातिल स्पर्धा वरळे,
इथे कुणा कसली न क्षिति !

कालगतीतिल काळभीतिही
अंगावरती दावी काटा
खोड एक ती जित्या मनाची
हव्यासे करि काटा काटा !

तराजूतला न्यायी काटा
अंग-मागिचा एकच काटा,
गुलाबातला फणसा मधला,
ज्याचा त्याला देतो वाटा !

* *

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

संपादकीय

अभिनंदन

प्रा. ग. त्र्यं. देशपांडे हे विदर्भांतून गेल्या कांही वर्षांत प्रसिद्धीस आलेल्या विद्वानांपैकी अग्रगण्यच मानले पाहिजेत. अव्याहत व निरलस व्यासंग, अभिजात रसिकता, आकर्षक अध्यापन कौशल्य, उत्कृष्ट वक्तृत्व, अर्थगंभीर मितभाषित्व आणि या सर्व गुणांवर सोनेरी कळसाप्रमाणे शोभणारे विनयशील सौजन्य, इत्यादि गुणसमुच्चयाने समृद्ध असलेले एक वैशिष्टयपूर्ण व्यक्तित्व प्रा. देशपांडे यांच्यात दिसून येते. भारतीय साहित्यशास्त्रावरील त्यांच्या प्रतिभाशालि ग्रंथाबद्दल त्यांना नागपूर विद्यापीठाने याच वर्षी डॉक्टरेट (डी. लिट्.) पदवी दिली. आणि याच ग्रंथाला साहित्य अकादमीने मराठींतील सांप्रतचा, अखिल भारतीय प्रतिष्ठेला उतरणारा असा सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ म्हणून पाच हजाराचे पारितोषकहि जाहीर केले. अलिकडेच डॉ. देशपांडे यांना नागपूर विद्यापीठाने पोस्ट ग्रॅज्युएट कोर्ससाठी आपले प्राध्यापक म्हणून नियुक्त केले आहे. गेल्या केवळ काही महिन्यांच्या अवधीतच डॉ. देशपांडे यांना एकामागून एक लाभलेले हे बहुमान पाहून आमचे अंतःकरण आनंदाने भरून आलें आहे. या आनंदभरानेच आम्ही त्यांचे अभिनंदन करतों.

प्राध्यापक म्हटला की कांही वर्षांच्या अवधीतच तेच ते यांत्रिक तऱ्हेने शिकविण्याचा रवंथ करणारा, प्रगतिशून्य पण प्रतिष्ठित सद्गृहस्थ, असा परिपाठ रूढ होऊं पाहत आहे. डॉ. शं. दा. पेंडसे, प्रा. बनहट्टी, डॉ. कोलते, डॉ. अ. ना. देशपांडे, प्रा. सौ. कुसुमावती देशपांडे, प्रा. पंडित, प्रा. कुळकर्णी, यांच्यासारखे काही अपवाद वगळल्यास वर निर्देशिलेल्या रूढीला बाधा पोचवील असे सहसा काही घडून येत नाही. त्यातल्यात्यात प्राध्यापकीय व्यवसायात इतके अपवाद विदर्भांतच घडून यावे ही आनंदाची गोष्ट आहे. विदर्भापलीकडील महाराष्ट्रांत व्यासंगी प्राध्यापकांची परंपरा फार जुनी आहे. पण अलीकडे मात्र पश्चिमेचा सूर्य पूर्वेकडे परत आल्यासारखे वाटू लागले आहे. हें असें रहाटगाडगें चालावयाचेंच. सांप्रत वैदर्भीय प्रतिभेला व विद्वत्तेला नवा भर येत असलेला पाहून नव्या महाराष्ट्रीय राज्याला आरंभापासूनच सांस्कृतिक व बौद्धिक स्वरूपाच्या एका मनोज्ञ अभ्युदयाचे लेणे चढेल, अशी आशा बाळगावयास हरकत दिसत नाही.

डॉ. ग. त्र्यं. देशपांडे यांचा व्यासंग अद्याप चालूच आहे. आता त्यांची संशोधक दृष्टि न्यायदान व कायदा यांचे मीमांसाप्रणीत वैदिक-भारतीय स्वरूप या विषयाकडे वळली आहे. या विषयावरील त्यांचा संकल्पित ग्रंथहि भारतीयच नव्हे, तर आंतरराष्ट्रीय मोलाचा ठरेल, असा आम्हास विश्वास वाटतो.

—पु. य. देशपांडे

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

संघवार्ता

प्रा. श्री. गो. काशीकर
सरचिटणीस वि. सा. संघ, याजकडून

निरोप समारंभ

मंगळवार दि. ८-१२-५९ रोजी सकाळी ८-३० वाजता वि. सा. संघ धनवटे रंगमंदिर समितीचे चिटणीस श्री. श्री. गु. ऊर्फ बाळासाहेब अण्णिगेरी हे मुंबईला व्यवसायानिमित्त जाणार असल्यामुळे त्यांना वि. सा. संघातर्फे निरोप देण्याचा समारम्भ झाला. सुरुवातीला संघाध्यक्ष श्री. ना. रा. शेंडे यांनी त्यांच्या गुणगौरवपर भाषण केले व श्री. बाळासाहेब व सौ. शांताबाई अण्णिगेरी यांना पुष्पहार अर्पण केला. याच वेळी राजाराम दीक्षित वाचनालयातर्फे पुष्पहार घालण्यात आला. श्री. न्या. के. तु. मंगळमूर्ति, श्री. पु. य. देशपांडे, प्रा. भा. ल. भांबूरकर आणि श्री. श्री. गो. काशीकर, सरचिटणीस यांनीहि त्यांच्या गुणगौरवपर भाषणे केली. उत्तरादाखल श्री. अण्णिगेरी यांचेहि भाषण झाले. या समारम्भाला विदर्भ साहित्य संघाच्या कार्यकारी मंडळाचे सदस्य आणि राजाराम दीक्षित वाचनालयाचे कार्यकारी सदस्य उपस्थित होते. अल्पोपहाराच्या कार्यक्रमानंतर हा गोड समारम्भ संपला.

सत्कार

संघाचे पूर्वाध्यक्ष व युगवाणीचे संपादक, थोर साहित्यिक व तत्वचिंतक श्री. पु. य. देशपांडे यांच्या षष्ठ्यब्दिपूर्तिनिमित्त विदर्भ साहित्य संघातर्फे दि. १३-१२-५९ रोजी सायंकाळी ५-३० वाजता सत्कार करण्यात आला. अध्यक्षस्थान श्री. न्या. के. तु. ऊर्फ अण्णासाहेब मंगळमूर्ति यांनी स्वीकारले होते. या प्रसंगी संघाध्यक्ष श्री. ना. रा. शेंडे, श्री. भाऊसाहेब माडखोलकर व श्री. गोपाळराव पाठक यांनी गुणगौरवपर भाषणे केली. सुरुवातीस श्री. न्या. के. तु. मंगळमूर्ति यांनी श्री. पु. य. आणि सौ. विमलाबाई देशपांडे यांना पुष्पहार घालून समारम्भाचे औचित्य स्पष्ट केले. शेवटी उत्तरादाखल श्री. पु. य. देशपांडे यांनी भाषण केले. यानंतर श्री. श्री. गो. काशीकर सरचिटणीस यांनी सर्वांचे आभार मानल्यानंतर चहापान होऊन हा कार्यक्रम संपला.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

भेट

"दाजी"चे सुप्रसिद्ध लेखक व नाटककार श्री. ना. घों. ताम्हणकर यांनी दि. १९-१२-५९ रोजी सायंकाळी ६-३० वाजता वि. सा. संघाला भेट दिली. या वेळी चिटणीस श्री. य. गो. मालोदे यांनी श्री. ताम्हणकरांना धनवटे रंग-मंदिर दाखविले. रंगमंदिराचे बांधकाम पाहून त्यांनी प्रशंसोद्‌गार काढले.

★ ★

गडकरी स्मारक ग्रंथालयाला मासिक-पुस्तकांची देणगी

(१) ग्रंथालयाला 'महाराष्ट्र' कार्यालयाकडून-सत्यकथा, मनोहर, गॅझेट आदि मासिकांचे अदमासे २०० दुर्मिळ अंक.

(२) श्री. दि. प्र. ओगले, नागपूर यांचेकडून "लाईफ" अंकाची बांधणी पुस्तके आणि सुटे अंक.

(३) प्रि. डॉ. वि. भि. कोलते यांचेकडून 'महानुभाव तत्वज्ञान' या ग्रंथाचे हस्तलिखित आणि स्त्री-किर्लोस्कर मासिकांची २४ बांधणी पुस्तके.

(४) श्री. ब. ग. ऊर्फ अण्णासाहेब खापर्डे, अमरावती, यांचेकडून 'अस्तो-दय', 'नवा बंगला' आणि 'सत्याग्रह' या तीन नाटकांची मूळ हस्तलिखिते.

या सर्व दात्यांचा विदर्भ साहित्य संघ आभारी आहे.

★ ★

वि. सा. संघाचे अध्यक्ष श्री. ना. रा. शेंडे यांना मुंबई राज्यांतील सहलीसाठी निमंत्रण

मुंबई शासनाने यंदा राज्यातील प्रमुख साहित्यिक व वृत्तपत्रकार यांची सहल आयोजित केली असून त्याकरता विदर्भ साहित्य संघाचे श्री. ना. रा. शेंडे यांना निमंत्रण देण्यात आले आहे. दि. २० ते २७ डिसेंबर ५९ या सात दिवसांच्या सहलीत मालवण, सिंधुदुर्ग, अंबोली हिलस्टेशन, सर्वोदय केंद्र काकावळी, राजापूर उष्णझरे, लोकमान्यांचे जन्मस्थान, रत्नागिरी, मरीन बायालॉजिकल सेंटर, आरे दुग्ध कॉलनी, मुंबई वज्रेश्वरी उष्ण झरे, सातपती, कासा सर्वोदय केंद्र, तालवाडा आदिवासी आश्रम, गंगापूर धरण, नाशिक व त्र्यंबकेश्वर या ठिकाणांना भेट देणार आहेत.

★ ★

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

रंगमंदिर समिति

वि. सा. संघाच्या रंगमंदिर समितीची सभा दि. ९-१२-१९५९ रोजी झाली. त्यात श्री. बाळासाहेब ढवळे यांना रंगमंदिर समितीचे चिटणीस आणि श्री. बाबुराव चिमोटे यांना उपचिटणीस म्हणून नियक्त करण्यात आले.

★ ★

वि. सा. संघातर्फे विदर्भ पूर पीडित निधीस मदत

आतापर्यंत विदर्भ पूर पीडित सहाय्य निधीला विदर्भ साहित्य संघाने ५७५ रुपये मदत केली आहे.

★ ★

दुखवटयाच्या सभा

विदर्भ साहित्य संघ आणि संशोधन मंडळ या दोन संस्थांच्या वतीने दि. ५-१२-५९ रोजी कै. डॉ. गो. स. सरदेसाई आणि डॉ. अनंत सदाशिव अळतेकर यांच्या दुःखद निधनाबद्दल दुखवटयाची सभा झाली. यावेळी श्री. ना. रा. शेंडे प्रि. डॉ. वि. भि. कोलते, डॉ. वा. वि. मिराशी व श्री. दे. गो. लांडगे यांनी श्रद्धांजलि अर्पण केली.

वि. सा. संघाचे दाते डा. कालिदास मोरेश्वर पारधी यांच्या दि. ७-१२-५९ रोजी झालेल्या दुःखद निधनानिमित्त विदर्भ साहित्य संघात दि. ९-१२-५९ रोजी दुखवटयाची सभा झाली. ह्यावेळी संघाध्यक्ष श्री. ना. रा. शेंडे यानी दिवंगतास श्रद्धांजलि अर्पण केली.

नाटयसमितितर्फे शुक्रवार दि. ११-१२-५९ रोजी नटवर्य श्री. चिंतामणराव कोल्हटकर आणि रेजिसार श्री. पार्श्वनाथ अळतेकर यांच्या दुःखद निधनानिमित्त दुखवटयाची सभा घेण्यात आली. ह्यावेळी संघाध्यक्ष श्री. ना. रा. शेंडे, श्री. वा. वा. भोळे, श्री. डॉ. ग. त्र्यं. देशपांडे व श्री. बाबुराव चिमोटे यांनी दुःखवटयाच्या ठरावाद्वारा श्रद्धांजलि अर्पण केली.

卐

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

परीक्षा समिति वृत्त

केंद्रव्यवस्थापकांना विनंती—वि. सा. संघातर्फे होणाऱ्या परीक्षांची आवेदनपत्रे केंद्रीधिकाऱ्यांनी त्वरित मागवावीत. अभ्यासक्रमात यावेळी कोणताच बदल करण्यात आलेला नाही. येत्या सत्रांत साधारण: किती विद्यार्थी परीक्षेस बसू शकतील त्याचा अंदाज कळवावा. जास्तीत जास्त प्रमाणात विद्यार्थी परीक्षेस बसवावेत ही विनंती.

२. परीक्षा—यापुढील परीक्षा फेब्रुवारी १९६० च्या १ ल्या आठवड्यात घेण्यात येतील. निश्चित तारखा नंतर जाहीर करण्यात येईल. सर्व परीक्षार्थी आवेदनपत्रे केंद्रीय कार्यालयाकडे दि. १५ जानेवारी ६० पर्यंत पाठवावीत.

३ साहित्य पारंगत—पारंगत परीक्षेच्या माहितीपत्रकाकरिता गरजूंनी ५६ नव्या पैशाचे पोस्टेज पाठवून माहितीपत्रक मागवावे.

दि. २५-१२-५९
वि. सा. संघ

तु. वि. गेडाम
संचालक, परीक्षासमिति

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

विदर्भ साहित्य संघ : परीक्षा समिति

सप्टेंबर सत्र १९५९ च्या

परीक्षांचा निकाल

दिनांक १९ आणि २० सप्टेंवर १९५९ रोजी झालेल्या परीक्षांचा निकाल पुढीलप्रमाणे घोषित करण्यात येत आहे.

साहित्य पारंगत, साहित्य स्नातक, साहित्य परिचित, साहित्य विनीत, मराठी प्रारंभ आणि मराठी प्रवेश ह्या परीक्षांना २७ केंद्रातून परीक्षार्थी परीक्षेस बसले होते.

साहित्य विनीत परीक्षेत कैं. प्रा. ना. कृ. दिवाणजी पारितोषिक श्री. म. ना. नाकोडे (कोंढाळी केंद्र) यांना मिळाले आहे.

विदर्भ साहित्य संघ,
उत्तर अंबाझरी रस्ता, नागपूर
दि. १५-१२-६९

(सही) तु. वि. गेडाम
संचालक,
परीक्षा समिति

साहित्य पारंगत (भाग १)

१ श्री. प. भा. पाटील, कुरुंदवाड

२ कु. शशिकला द. कुकडे, नागपूर

मराठी प्रवेश परीक्षा

क्रमांक	नांव	श्रेणी	क्रमांक	नांव	श्रेणी
१	कु. पुष्पा बा. चौधरी	३	२५	कु. मीना गो. जोशी	१
२	अ. ब. बनसोड	२	२६	कु. सुनंदा दा. खेडकर	१
३	अ. पं. गवई	१	२७	कु. अंबू मो. गिरी	१
५	भी. स. गुल्हाने	२	२८	कु. जमनां शा. सावजी	२
७	उ. छो. मिश्रा	३	२९	कु. विमल म. वेलसरे	२
१०	को. शि. ठाकूर	३	३०	कु. तु. गोहणे	३
१२	तु. मि. ठाकूर	३	३१	वि. ह. महाजन	२
२२	लो. क. चौकसे	२	३२	अ. गो. जोशी	१
२४	कु. शालिनी अं. पांडे	३	३३	ना. का. विरखेर	१

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

क्रमांक	नांव	श्रेणी	क्रमांक	नांव	श्रेणी
३४	ल. व. रेड्डी	२	५३	पां. म. राजमानें	३
३५	ब. ह. अहोडा	३	५४	र. कृ. मालवेकर	३
३७	मु. उ. काटे	२	५५	प्र. रा. भोसले	३
३८	गो. प्र. कोठारी	२	५६	शि. सि. माळी	३
४०	वि. रा. मोहता	२	५७	का. बा. पाटील	३
५०ब	ग. फ. गाफरे	१	५८	म. बा. आंबी	३
४१	कु. लता प. घोरपडे	२	५९	शा. र. फडणीस	२
४२	कु. शीला म. पाटील	२	६०	दा. आ. पोमाजे	२
४३	कु. यशोदा दा. कुंभार	२	६१	अ. अ. मुल्ला	२
४४	मा. नि. पाटुकले	३	६२	म. बा. अभणीकर	२
४५	दा. आ. मगदूस	३	६४	ज. चिं. पटवर्धन	३
४६	आ. गुं. भविरे	३	६५	बा. द. रुकडे	३
४७	म. मा. घोटणे	३	६६	मु. मि. हुक्कीरे	२
४८	अ. मा. घोटणे	३	६७	रा. कृ. चव्हाण	३
४९	दि. र. ब्रम्हनाळकर	२	६८	वि. पां. कुळकर्णी	१
५०	शि. बा. पाटील	३	७०	प्र. गो. डाखोडे	३
५१	ज. बा. विडकर	१	७३	ज. आ. देशमुख	२
५२	बा. शां. गवळी	३	७५	पं. शे. ठाकरे	३

मराठी प्रारंभ परीक्षा

क्रमांक	नांव	श्रेणी	क्रमांक	नांव	श्रेणी
६	मा. मा. वळे	३	२४	बं. छ. चांडक	१
७	मा. रा. वगाडे	३	२५	गं. न. मुंधडा	३
८	रा. शं. पुसतकर	३	२६	शा. शि. टावरी	२
१०	शं. म. बनकर	३	२७	मो. ल. भाजीखाये	२
१३	कु. मंदा द. खेडकर	२	२८	शं. स. चोपडे	३
१५	सी. या. जोगी	२	२९	कृ. म. इंगोले	२
१६	आ. भा. करंदीकर	३	३०	व. रा. गावंडे	३
१७	ति. के. लोवीं	२	३२	श्री. का. वानखेडे	२
२१	सु. पां. दलाल	३	३५	कु. सुमित्रा सु. गुप्ता	२
२३	म. वि. महल्ले	२	३८	वा. ल. अहीर	३

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

क्रमांक	नांव	श्रेणी	क्रमांक	नांव	श्रेणी
४२	स. जी. बापेचा	२	१०८	शं. रा. महमदापुरे	३
४३	पं. अ. देशमुख	१	१०९	क. भा. कोठावळे	३
४४	वि. मो. टेकाडे	२	११०	मा. सि. घनगर	३
४५	ना. वा. शामसुंदर	२	१११	व. स. पराडकर	२
४६	ध. कै. गिरी	२	११३	दि. पां कुळकर्णी	३
४७	शा. रा. क्षार	३	११४	भा. रा. शिंदे	३
४८	तु. अ. पाचपोर	३	१२२	कु. कुसुम न. यावले	३
४९	दे. पां. निम्फे	२	१२५	कु. रामप्यारी मो. सेवक	३
५७	रा. हि. सिद्धांत	३	१३१	कु. एलिजावेथ मॅ. फ्रांसिस	३
५९	ह. पु. आनदेव	२	१३२	कु. अंजेनी गं. थोरात	३
६०	चि. मा. हेडावू	३	१३३	कु. कुसुम गु. पडघामोल	३
६१	के. म. माळवी	२	१३५	सौ. जया स. ढाणके	३
६२	के. शं. मोरे	२	१३७	कु. प्रमिला वि. सराफ	३
६३	बा. ना. भुते	३	१३८	कु. मनोरमा शं. शहारे	३
६५	श. या. चार्लीकर	१	१४२	कु. लीला बु. पठारे	२
६८	र. पां. दुधे	३	१४३	कु. वनमाला ल. शिंदे	३
८३	पु. बं. मालू	२	१४४	कु. विमल न. इंगळे	३
८४	द्वा. प्र. कोठारी	२	१४८	घ. शा. गिऱ्हे	३
८५	आ. न. डालीया	३	१५०	उ. घों. नासरे	३
८६	ज. मो. जोशी	३	१५१	भा. दौ. नासरे	३
८८	दे. वि. बारापात्रे	३	१५२	श्रीमती लालीबाई भगत	१
९२	कु. सुनंदा ह. शिंदगी	२	१५५	मा. स. गवई	३
९३	कु. कमल वि. कुळकर्णी	२	१५७	वि. वि. देवघरे	३
९४	शकुंतला परदेशी	१			
९५	कु. सावित्री म. डफळापूरकर	१			

साहित्य विनीत परीक्षा

क्रमांक	नांव	श्रेणी	क्रमांक	नांव	श्रेणी
६	श्री. र. ज. पांडे	३	१४	अ. रा. डोंगरे	२
८	सु. दे. मुळे	३	१६	के. सं. हेलोंडे	३
१०	के. आ. बागडे	३	१७	तु. हि. भजभुजे	३
११	भ. शि. कोहळे	३	१९	न. कि. कळंबे	३
१२	नी. सं. हिवसे	३	२६	म. रा. पोतदार	३
१३	ब. ल. पोतदार	३			

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

क्रमांक	नांव	श्रेणी
२८	य. बा. लव्हाळे	३
२९	रा. रा. वुईके	३
३८	म. मो. वांधे	३
३९	ग. चि. गवळी	३
४६	रा. ल. कुंभारे	३
४८	ते. ल. घटे	३
५०	म. वि. घोंगडी	२
५१	प्र. गो. आंभोरे	३
५२	व. ल. बांगरे	३
५३	म. ना. माकोडे	१
५४	श्री. पां. दुपारे	२
५५	भ. भ. राऊत	२
५६	अ. गो. जनई	३
५८	कु. इंदु रं. देशमुख	२
५९	भी. शा. ठाकरे	३
६०	म. मो. बंग	२
६१	वी. आर. सवाई	३
६२	रा. जो. क्षार	३
६३	हुसेनअली अब्बासली	३
६४	शे. ना. महामुने	३
६५	वि. ना. वानखडे	३
६७	अ. रा. गोंडसे	२
६८	या. भा. बोवडे	२
७३	शं. तु. पाटील	३
७४	रा. ल. राऊत	३
७६	मा. आ. देशमुख	३
७९	व. दौ. देशमुख	३
८०	आ. जा. सातकर	३
८१	ह. शं. जयस्वाल	३
८२	वा. दौ. घोटे	३
८३	बु. या. तळवेकर	३
८४	रा. म. निस्ताने	३

क्रमांक	नांव	श्रेणी
८५	अ. शा. पठाण	२
८६	ल. म. सूर्यवंशी	३
८७	शे. मो. पिचकाटे	३
९१	घ. गो. तीतीरमारे	२
९२	प. पं. [illegible]करे	३
९६	म. मों. अलोणे	३
९८	ब. ता. मांडवकर	२
१००	शा. गो. उल्लीवार	२
१०१	ग. फ. सातपुते	२
१०४	कु. विजया गो. धामापूरकर	२
१०६	कु. छाया के. कोंडावार	२
१०७	व्रि. गो. गोयनका	३
१०८	न. ना. उमप	३
१०९	कि. का. ठाकरे	२
११०	अ. शं इंगोले	३
१११	मा. बा. उमप	३
११२	रा. ब. आढाव	३
११३	म. बा. ठाकरे	३
११४	म. शा. काकडे	३
११५	रा. अं. दिघडे	३
११६	रा. शं. गिरी	३
११७	या. पां. पळसकर	३
१२०	कु. सुशीला के. सावजी	२
१२२	वि. ह. लढी	३
१२३	म. शि. रामटेके	३
१२४	शा. मा. कोरडे	३
१२५	दा. जा. भेंडे	३
१२६	ल. रा. जनबंधु	३
१२७	क. रा. पारवे	२
१२८	वा. म. तिडके	३
१२९	चं. के. बोराडे	२
१३१	नी. मा. गोंडाणे	२

अनुक्रमणिका
मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

क्रमांक	नांव	श्रेणी
१३२	पुं. वि. अम्बादे	३
१३३	गो. वि. कऱ्हाडे	२
१३६	श्री. तु. कपाटे	३
१३८	शं. बा. दाइंगडे	३
१४०	कृ. बा. काटे	२
१४१	कु. निर्मला शा. जुनघरे	२
१४२	म. वा. मेहरे	२
१४३	वि. ब. टवलारे	३
१४६	सौ. प्रभावती रा. पांडे	३
१४७	सो. चं. होले	३
१४९	श्री. मो. डायलकर	३
१५१	अं. ना. पांडे	३
१५६	म. ज्ञि. तराळे	३
१५९	सौ. सुभद्रा सो. शिरसाट	३

क्रमांक	नांव	श्रेणी
१६३	पुं. चि. वंगाले	३
१६५	क. ज. मिर्झापुरे	३
१६६	वि. तु. खारकर	३
१६८	कु. शामला कृ. दीक्षित	२
१७०	न. ग. ठाकरे	३
१७१	म. पुं. रीतपूरकर	३
१७२	वा. भ. तिजारे	३
१७४	भा. रा. वेलखोडे	३
१७६	ए. या. ढवळे	३
१८१	सौ. रत्नमाला वि. पाटील	३
१८५	चिं. मा. डंभोरे	३
१८७	सु. चिं. आष्टकार	३
१८८	कृ. ब. गायकी	३

साहित्य परिचित परीक्षा

क्रमांक	नांव	श्रेणी
१	अ. मा. आगरकर	३
२	ना. पुं. जोगी	३
३	कृ. वा. माळवेकर	३
१२	कु. सुमती गो. चिखलीकर	२
१३	कु. आशालता वा. वणीकर	३
१४	बा. म. इंगळे	३

क्रमांक	नांव	श्रेणी
१५	ल. वा. टोपनकर	३
३०	म. ब. घोडेस्वार	३
३३	कु. मालती शं. डोणगांवकर	३
३८	भा. नी. हडप	३
५०	म. कृ. वाडेकर	३
५१	दि. गो. पोटे	३

साहित्य स्नातक परीक्षा

क्रमांक	नांव	श्रेणी
२	उ. म. गांडोळे	१
३	ज. मा. कडू	२
४	मा. शां. आगरकर	२
५	सु. ब. लाहे	२
६	भा. मा. भारबे	२

क्रमांक	नांव	श्रेणी
११	कु. पुष्पा भा. मोहरील	३
१८	कु. माणिक वा. गोखले	२
२०	ज. के. गुप्ता	३
२३	सु. ना. गुड्डेवार	३
२५	प्र. ता. गणवीर	३

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

विदर्भ साहित्य संघ

साभार पोंच

(१) **यजुर्वेद-संहिता**—लेखक : भट्टाचार्येण श्रीपादशर्मणा दामोदर भट्टसूनुना सातवळेकर कुलजेन संपादिता. प्रकाशक—स्वाध्याय मंडळ, पारडी (वि. सुरत), किंमत २ रुपये

(२) **सामवेद-संहिता**—लेखक : भट्टाचार्येण श्रीपादशर्मणा दामोदर भट्टसूनुना सातवळेकर कुलजेनसंपादिता, प्रकाशक—स्वाध्याय मंडळ, पारडी (वि. सुरत) किंमत २ रुपये.

(३) **अथर्ववेद-संहिता**—लेखक : भट्टाचार्येण-श्रीपादशर्मणा दामोदर भट्टसूनुना सातवळेकर कुलजेन संपादिता, प्रकाशक—स्वाध्याय मंडळ, पारडी (वि. सुरत), किंमत ६ रुपये.

(४) **ऋग्वेद-संहिता**—लेखक भट्टाचार्येण श्रीपादशर्मणा दामोदर भट्टसूनुना सातवळेकर कुलजेन संपादिता, प्रकाशक—स्वाध्याय मंडळ, पारडी (वि. सुरत).

(५) **भजन पुष्पांजली**—लेखक वि. ग. मालवदे, (वाङ्मयभृंग), किंमत ३१ नये पैसे.

(६) **"धृपद"**—लेखक : वि. दा. करंदीकर, प्रकाशक—पॉप्युलर बुकडेपो, मुंबई ७, किंमत ५ रुपये.

(७) **मेट्रिक पद्धति व्यवहार मार्गदर्शक** (भारतीय नवी नाणीं व मेट्रिक वजन मापें) लेखक : रा. गो. उकेकर ("द्वारकानंद"), प्रकाशिका—सौ. लिला उळेकर, द्वारकानंद कुटी, कुऱ्हा, (अचलपूर), किंमत १ रुपया.

(८) **प्राचीन गीत भांडार**—संपादक : ना. ग. जोशी, प्रकाशक—मौज प्रकाशन, मुंबई ४, किंमत १० रुपये.

(९) **डॉ. केतकर**—लेखक : द. न. गोखले, प्रकाशक—मौज प्रकाशन, किंमत १२-५० नये पैसे.

(१०) **साता समुद्रापलिकडे**—लेखक : गंगाधर गाडगीळ, प्रकाशक—मौज प्रकाशन गृह.

(११) **हॅमलेट**, तीन अंकी नाटक—लेखक : नाना जोग, प्रकाशक—मौज प्रकाशन, मुंबई ४.

(१२) **कलंदर**—लेखक : श्री. ना. पेंडसे, प्रकाशक—मौज प्रकाशन मुंबई ४, किंमत १० रुपये.

(१३) **गन मन भवरी**—लेखक : श्याम सोनारे, प्रकाशक—अभय प्रकाशन, देशमुखपुरा, वरुड (विदर्भ) किंमत २ रुपये.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ

Regd. No. N 356

...ित्य संघाची प्रकाशने

रु. पैसे

२

१-२५

१-५०

...ऽ. देशपांडे २-००

...नोग ... १-५०

...का—मालतीबाई श्रीखंडे ०-७५

...न लेखसंग्रह भाग २ ३-००

The Ancient Home

(पूर्ण ग्रंथ) ले. कै. डॉ. तु. ज. केदार ३-००

" (केवळ भाग ४) १-५०

—ले. ज. रा. जोशी ५-००

३-००

—डॉ. मा. गो. देशमुख ०-३१

—द. रा. गोमकाळे ०-३१

...ाने विचार—कविभूषण

प्रा. अण्णासाहेब खापर्डे ०-५०

—प्रा. श्री. मा. कुळकर्णी ०-५०

—द. वि. तेंडूलकर ०-५०

—प्रा. भ. श्री. पंडित ०-५०

—प्रा. रू. पा. पांजणकर ०-५०

...र्गणी रु. ५ (वि. सा. संघाचे मुखपत्र)

...पूर प्रकाशन, नागपूर यांचेकडे आहेत.

... आणि कंपनी, नागपूर यांचेकडे आहेत.

...घ, उत्तर अंबाझरी रस्ता, नागपूर १ ह्या

...इ. रोजीं श्री.
...ाला साठ वर्षे
... 'महाराष्ट्र'
वृत्तपत्रांनी
लेख प्रका-
...ठी साजरी
त्यांचा व
...त सत्कार—

...म दिवाकर ढवळे, यांनी वि. सा. संघाकरिता ...नागपूर १ येथे मुद्रित करून संघ–कार्यालय, उत्तर ...ापूर १ येथे प्रकाशित केलें.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
विदर्भ साहित्य संघ